Szentes Tamás
Marx és a kapitalizmus „alternatívájának” kérdése

1. Marx és a marxizmus

Jó pár évvel ezelőtt egy nemzetközi tudományos értekezleten azt a kérdést tették fel a neves amerikai társadalomtudósnak, Immanuel Wallerstein professzornak, hogy ő marxista-e. Mire ő – kifejezvén azt, hogy független gondolkodónak tarja magát – azzal a kérdéssel válaszolt, hogy vajon Marx marxista volt-e. Ez a válasz nemcsak azért volt helyénvaló, mert maga Marx is olyan független gondolkodó volt, aki a szerzett tapasztalatok alapján alakította és módosította nézeteit, hanem mert tudományos elméletének is, és ideológiai koncepciójának is (a kettő közötti különbségről itt nem is szólva) a későbbi követői, sőt már szerzőtársa, Engels is, különböző értelmezéseket adtak, és így a „marxizmusnak” is többféle irányzata alakult ki. (Mint amilyen az egyik-másik ortodox marxizmus, a különféle „dogmatikus” és „revizionista” irányzatok, a leninizmus, sztálinizmus, maoizmus, neo-marxizmus, stb. Ezek megkülönböztetésére az "ortodox", "dogmatikus", "revizionista" és más jelzőket többnyire erősen szubjektív értékelések szerint alkalmazták a marxizmust hivatalos ideológiává tevő és ezáltal elkorcsosító rendszerekben a mindenkori hatalmi viszonyok szerint. A volt "szocialista" országokban egyeduralkodóvá tett és az eredeti marxizmust nagymértékben meghamisító, politikailag manipulált irányzat, az ún. marxizmus-leninizmus maga is gyakori változásokon, átértékeléseken, revíziókon ment át. Eközben évtizedeken át megőrizte többnyire más országok kommunista pártjainak ideológiájában is a vezető szerepét, és alaptételei – az olykor módosuló értelmezés ellenére – konvencionálissá váltak.)

2. Marx és a „szocialista” rendszer

Noha a szovjet típusú ún. szocialista rendszerek a maguk ideológiájában Marxra (is) hivatkoztak (miközben a nyugat-európai szociáldemokraták is – ahogy azt egy ízben Willy Brandt fogalmazta meg –- „szellemi nagyatyjuknak” tekintik őt), valójában e rendszerek, keletkezése, jellemző vonásai és működése, sőt, a „marxizmus-leninizmus” néven nevezett hivatalos ideológiája is, több tekintetben is éles ellentétben áll az eredeti marxi felfogással.

Marx a jövő ideális társadalmát olyan, a termelőerők legmagasabb fejlettségi szintjén kialakuló közösségi társadalomként képzelte el, amelyben az egyén felszabadul mind a piac, illetve a pénz, és a nyomasztó szükségletek, mind pedig az állam uralma alól, vagyis a

gazdaság piac és pénz nélküli, közvetlenül az emberi szükségletek kielégítésére termelő gazdaság, az állam, az erőszaknak ez a szervezete pedig elhal. A társadalmi elidegenedés minden formája megszűnik, az emberek közötti viszony már nem ölti fel az ember és a dolgok, illetve intézmények közötti viszony formáját, és az egyenlő polgárok civil társadalma önmagát szervezi meg demokratikus módon, politikai pártok és hatalmi intézmények nélkül.

Talán felesleges is bizonygatni, hogy az ún. „létező szocializmus" rendszere (nem is szólva a Sztálin által már deklarált „kommunista társadalom" építéséről) aligha hasonlítható a marxi vízióhoz.

3. A „szocialista" rendszer valódi természete és vonásai

A "szocialista" rendszer lényege, mibenléte nem a saját meghatározása, a cégér alapján határozandó meg, minthogy az a legitimációs célt szolgálta. A "szocialista" rendszer eredete (saját szülőhazájában): a kettős probléma (belső társadalmi egyenlőtlenségek és a nemzetközi lemaradás) és kettős jelleg (szociális és "nemzeti"). Valós tartalma végül is a "nemzeti" cél, a felzárkózás, élre törés, illetve világhatalommá válás.

A "szocialista" rendszer kulcs-ismérve az elszigetelődés, konfrontálás, és ebből adódóan és minden egyéb vonását meghatározóan:

(a) a militarizálódás, a társadalmi berendezkedés egészének tartós militarizálása. (egyfajta "hadikommunizmus" állandósulása). Így egyéb tipikus jellemzői:

(b) a gazdaságnak a hadigazdálkodás szabályai szerinti működtetése a piaci mechanizmusok kiiktatásával, illetve torzításával: az erőforrások és jövedelmek központi adminisztratív elosztása, utasításos rendszer, az állami tulajdon dominanciája, a kisgazdaságok összevonása, nagy egységek kialakítása, kötelező beszolgáltatás, az árak és pénz másodlagos szerepe, a mennyiségi szemlélet, az erőltetett növekedés, a nehézipar elsődlegessége, a fogyasztási cikkek hiánya, a „beruházási éhség" és a tőke-hiány, a "teljes foglalkoztatottság" és "kapun belüli munkanélküliség" és alacsony hatékonyság, gazdaságtalan üzemek működtetése, a tervalku és a "puha költségvetési korlát", a „bürokratikus koordináció", a hadseregre jellemző alapvető létszükségleti ellátások biztosítása alacsony színvonalon és a közlegények közötti egyenlősdinek és a tisztikar privilégiumainak kombinálásával, valamint az infrastruktúra-fejlesztés és a környezetvédelem nagymértékű elhanyagolása, stb.,

(c) étatizmus, az államhatalom paternalista működése, erőszakos beavatkozása és felügyelete a társadalom és az egyén életének csaknem minden szférájában, a politikai döntéshozatal centralizációja, az állampolgári jogok korlátozása és intézményes megsértése, a pártállami diktatúra, a párt és az állam összeolvadása, az egypártrendszer, illetve a monolitikus pártállam intézményrendszere és hierarchikus hatalmi struktúrája, a civil társadalom

elnyomása és a társadalmi szervezeteknek a "transzmissziós szíj" szerepére kárhoztatása, a társadalmi egyenlőtlenségek és érdekellentétek, szociális, etnikai, vallási stb. konfliktusok mesterséges, hatalmi elfojtása, a "politikai" és a "kapcsolati tőke" meghatározó szerepe az elosztásban, stb.,

(d) a nemzetközi kapcsolatok alárendelése a katonai szempontoknak, birodalmi blokk-politika, katonai szövetség alakítása, valamint

(e) ideológiai és kulturális monopólium, a társadalomtudományok és a kulturális élet, az irodalom és a művészetek alárendelése a rendszer legitimizálására hivatott ideológiának stb.

Bár a felsorolt ismérvek a "sztálini rendszer" eredeti változatára voltak csak maradéktalanul jellemzőek, amelyhez képest az elmúlt évtizedekben egyik-másik országban nem lebecsülendő változások történtek a meg-megindult és zökkenőkkel teli, reverzibilis reformfolyamatok révén, mindamellett világosan jelzik nemcsak a rendszer kudarchoz vezető anomáliáit, hanem azok felszámolásának követelményeit, az átalakulás kívánatos irányát és kritériumait is, valamint egyszersmind az átalakulás folyamatában rejlő nehézségeket és a további fejlődés dilemmáit, illetve problémáit. A volt "szocialista" országok rendszere nemcsak mint a nevében jelzett "szocialista fejlődésút", illetve "központilag tervezett gazdasági rendszer", hanem mint modernizációs, felzárkózási kísérlet is kudarcot vallott.

A "szocialista", pontosabban a "sztálini", szovjet-típusú rendszer kialakulása (legalábbis eredeti "szülőhazájában) egyfelől egy olyan belső forradalomnak volt az eredménye, amelyben egyszerre fejeződött ki (a) a belső társadalmi egyenlőtlenségek, a kiéleződött szociális és politikai feszültségek, valamint (b) a nemzetközi egyenlőtlenség, a más országokhoz viszonyított nagyarányú elmaradottság tényének a politikai erők által való felismerése és széles tömegekben való tudatosodása, másfelől pedig azoknak a későbbi, főként Sztálin vezető szerepéhez főződő változásoknak a következménye, amelyek a forradalom kettős arculatát és célját, vagyis annak szociális (illetve szocialista) és ugyanakkor nacionalista tartalmát végül is ez utóbbira redukálták és torzították. A rendszer "szocialista" célja a sztálini időkben mindinkább csak cégérré, üres jelszóvá vált, az ahhoz kapcsolódó ideológia (a sztálini vezetés mindenkori gyakorlati igényeihez igazított marxizmus-leninizmus) pedig csupán a hatalom legitimációs, illetve apologetikus eszközévé. A legfőbb cél a fejlett tőkés országok minden áron való utolérése, az ország iparilag fejlett gazdasággal bíró nagyhatalommá fejlesztése, a szovjet katonai erő gazdasági megalapozása lett és maradt. Mindez a gazdaságilag elmaradott országban és a nemzetközi elszigetelődés viszonyai között a diktatúra kibontakozását és a gazdaság és társadalom egész rendjének militarizálását vonta maga után.

A szovjet befolyás alá került országokban – köztük azokban is, ahol a társadalmi feszültségek felhalmozódása és a tömegek elégedetlensége, vagyis egyfajta forradalmi helyzet kialakulása és a szocialista eszmék népszerűsége maga is hozzájárult a kommunista vezetés alatt álló "népi demokrácia" létrejöttéhez, illetve a kommunista hatalom-átvétel bekövetkeztéhez – a rendszer kibontakozása már eleve a sztálini mintához igazodott. Sőt, annak működése a meghirdetett szocialista elvek és a népi-

nemzeti érdekekre vonatkozó jelszavak ellenére voltaképp egy idegen hatalom nacionalista céljainak, nevezetesen a Szovjetunió nagyhatalmi törekvéseinek és katonai érdekeinek rendeltetett alá.

Azoknak az országoknak az esetében viszont, amelyek a szovjet befolyástól és kényszerítő beavatkozástól függetlenül hoztak létre egy a társadalmi fejlődés tőkés útjával és a kapitalizmus elveivel szakító, a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentését és egyszersmind a nemzetgazdaság gyorsabb fejlesztését is célzó, vagyis egy eredetileg ugyancsak kettős (egy szociális és egy nemzeti) feladatra vállalkozó rendszert, mégpedig akár kommunista vezetés alatt és erőszakos úton (mint pl. Kínában, Jugoszláviában), akár anélkül, sőt esetleg demokratikus parlamenti úton (mint pl. Tanzániában, Chilében), végső soron csak két alternatíva kínálkozott: Vagy

(a) az elszigetelődés, a külvilággal szembeni konfrontáció politikája, amely előbb-utóbb erőszakos adminisztratív, antidemokratikus hatalmi eszközök alkalmazásához és végső soron ugyancsak militarizálódáshoz vezetett, mintegy magától reprodukálva (legfeljebb a nagyhatalmi törekvések nélkül) a szovjet példát, vagy pedig

(b) egy belsőleg demokratikus rend mellett elkötelezett és ugyanakkor a nemzetközi kapcsolatok fenntartására és a tőkés világgazdaság követelményeihez (nem utolsósorban a nagy nemzetközi hitelezők feltételeihez is) való igazodásra, alkalmazkodásra törekvő politika, amely viszont előbb-utóbb a nem-kapitalista, szocialisztikus elvek feladásához, az azokat valló erők, illetve kormányzat bukásához vezetett.

Ezek az esetek a gyakorlatban és elméleti síkon is felvetették, sőt nemlegesen meg is válaszolták azt a kérdést, hogy egyáltalán lehetséges-e az elszigetelődés viszonyai között és nem-demokratikus módon egy a fennálló rendszernél társadalmilag kedvezőbb rendszert kialakítani, illetve, hogy van-e lehetőség a mindinkább globalizálódó, interdependens világgazdaság fennálló rendszerének keretei között maradva és ugyanakkor demokratikus úton egy annak "játékszabályaitól" meglehetősen eltérő belső társadalmi rendszer létrehozására a gazdaságilag kevésbé fejlett országokban.

A "szocialista" rendszerek bukását és átalakulását aligha indokolt a kapitalizmus győzelmeként értelmezni, mint ahogy keletkezésüket sem lehet egy elméleti koncepciónak tulajdonítani. Nem szabad megfeledkezni arról, hogy a sztálini vagy ahhoz hasonló rendszerek létrejöttének talaja az a gazdasági és politikai elmaradottság volt, amely -- ha más szinten és más körülmények között is, de -- továbbra is jelen van, sőt, a világ túlnyomó részére jellemző. A belső társadalmi feszültségek kiéleződése mellett a fejlettebb országokhoz való felzárkózásnak (vagyis a társadalmon belül az elnyomott osztályok emancipációjának törekvése mellett a "nemzeti emancipációnak") a történelmi igénye ma talán még fokozottabban és tudatosabban nyilvánulhat meg, mint a múltban - tekintettel a nemzetközi kommunikáció és információáramlás fejlettségére. Mindaddig, amíg a világ elmaradott térségeiben a társadalmakon belüli emancipáció és a nemzeti felemelkedés lehetőségét a nemzetközi gazdasági viszonyok és mechanizmusok fennálló rendje inkább korlátozza, mintsem elősegíti, igen valószínű a jövőben is az olyan rendszerek, illetve rezsimek kialakulása, illetve fennmaradása, amelyek a sztálinihoz

hasonlóan, de feltehetően más, esetleg fundamentalista ideológiába öltözötten, az elzárkózás és a külvilággal való szembenállás, a társadalom militarizálása, az erőforrások állami központosítása és újraelosztása, a mindenre kiterjedő állami beavatkozás és ellenőrzés, vagyis a diktatórikus etatizmus útján kísérlik meg a belső szociális feszültségek feloldását, illetve elfojtását és a fejlettebb társadalmakhoz való felzárkózást.

4. Marx elméletének érdemei és hibái

A klasszikus közgazdaságtan alapjairól – mint ismeretes – nemcsak egy irányban, a neoklasszikus iskola irányában fejlődött tovább a közgazdasági elmélet, hanem – egyebek mellett – egy azzal homlokegyenest ellentétes irányban is, nevezetesen a marxi, illetve a marxista politikai gazdaságtan irányában is.

Marx politikai gazdaságtanában a magántőke uralmára épült piacgazdaságnak és kapitalizmusnak mint társadalmi rendszernek a történelmi, holisztikus és kritikai elemzését adta, rámutatva arra is, hogy ez a rendszer minden, azt megelőző osztálytársadalomnál fejlettebb rendszer. A tőkés piacgazdaság elemzését az áru és az emberi munka kettős jellegének vizsgálatával kezdte, ami egyszersmind más gazdasági jelenségek kettős jellegének a figyelembevételét is indokolja. Marx a klasszikus munkaérték-elméletet használta fel kiindulópontul és érvelése alátámasztására, és azt fejlesztette tovább. Marxnál a termék értékének az (újratermeléséhez társadalmilag szükséges mennyiségű) munka által való meghatározása – kiegészülve a munkaerő-áru sajátos természetének megállapításával, saját értéke és új értéket teremtő használati értéke megkülönböztetésével – már a termelés társadalmi viszonyainak egyenlőtlenségeit, a különböző termelési tényezők tulajdonosainak elsődlegesen a tulajdonviszonyokban és ebből következően a munkamegosztás rendszerében és az elosztásban is megmutatkozó ellentéteit állította előtérbe.

A marxi munka-értékelmélet is (mint általában minden elődje) az élő emberi munkát állítja előtérbe. A tőkét is mint a múltban kifejtett munka (kisajátított) termékét értelmezi, az érték-képzés folyamatában pedig és annak eredménye szempontjából is megkülönbözteti (ellentétben a klasszikusokkal) a képzett és a képzetlen munkát. E logikus feltevés ellenére azonban Marxnak sincs gyakorlatilag is felhasználható válasza arra a kérdésre, hogy miként lehet a mind bonyolultabb tőkejavak értékét a múltban kifejtett különféle munkák mennyiségére visszavezetni, sem pedig arra, hogy a többszörös tanulatlan, egyszerű munkával egyenlőnek tekintett képzett, bonyolult munka ténylegesen hányszorosa az előbbinek.

Marx munkáiban – és későbbi követőinél is – voltaképpen megválaszolatlan, tisztázatlan maradt az elemzés alapegységének, elsődleges szintjének a kérdése is. Vagyis az a kérdés, hogy a kapitalizmus, a tőkés piacgazdaság kritikai elemzése e rendszer "tiszta" formájában való, vagyis minden egyéb, idegen zavaró vagy ellenható tényezőtől és körülménytől többnyire elvonatkoztatott vizsgálata a tőkés nemzetgazdaságra, illetve a kapitalizmus nemzeti képződményeire vonatkozik-e, vagy pedig az a tőkés világgazdaságra, a kapitalizmusra mint világrendszerre vonatkoztatandó.

Amíg a klasszikus és a neoklasszikus iskolánál a nemzetgazdasági elmélet és a nemzetközi gazdaságtan, akár kapcsolódik egymáshoz, akár élesen elkülönült, általában jól megkülönböztethető, addig a marxi elmélet mint egy tényleges dimenzióiban pontosan, illetve következetesen meg nem határozott absztrakt rendszer kritikai elmélete végső soron egyaránt vonatkoztatható – az absztrakcióból következő korlátok között – a tőkés nemzetgazdaságra és a világgazdaság, illetve világrendszer egészére. Ha ugyanis egyfelől a tőke mint társadalmi viszony természetes mozgástere – a marxi felfogás szerint – a világpiac, akkor e viszony által meghatározott (tőkés) társadalmi formációnak is világrendszerként kell tételeződnie. Ha viszont, másfelől, a Marx által vizsgált (tőkés) társadalmi formáció is nemcsak a társadalom termelési viszonyai által meghatározott "gazdasági alapot", hanem egy olyan, annak megfelelő "felépítményt" is magában foglal, amelyben mint erőszak-szervezet meghatározó jelentőségű az állam, akkor a kapitalizmus szükségképpen nemzeti rendszerként, illetve államhatárok által korlátozott társadalmi formációként tételezhető csupán (nem lévén "világállam").

Egyfelől Marxnak azok a megállapításai, amelyek pl. az "eredeti tőkefelhalmozás" világméretű, illetve világszinten is végbement folyamataira (a korai kereskedelmi tőke nemzetközi tevékenységére, az afrikai rabszolga-kereskedelemre stb.), továbbá a világpiacra mint a tőke „természetes mozgásterére” vonatkoznak, a kapitalizmus mint rendszer törvényszerűségeinek világszinten való érvényesülésére és ennek megfelelő értelmezhetőségére utalnak. Másfelől viszont a tőkés piacgazdaság, illetve társadalom működését illusztráló példái, a (mellesleg gyarmatbirodalommal bíró) brit nemzetgazdaság modellként értékelése és általában a fejlettebb ipari társadalmak mintájának természetes követésére, követhetőségére vonatkozó megállapításai a nemzetgazdasági szemlélet, sőt az egyes nemzetgazdaságok voltaképp unilineáris, egyetlen egyenes vonalú fejlődésének koncepcióját sugalló szemlélet megnyilvánulásai. Minderre saját korának viszonyai még talán kellő magyarázatul és mentségül szolgálnak, a marxizmus (főként az ún. marxizmus-leninizmus) későbbi fejlődésének, illetve irányzatának következetlenségeire azonban már nem vagy jóval kevésbé. Igaz, Marx ugyancsak klasszikusnak számító munkái nyomán elméletének későbbi követői és továbbfejlesztői vagy értelmezői nem jelentéktelen kísérleteket tettek az akkorra már szerves rendszerré formálódott tőkés világgazdaság, illetve a nemzetközileg expanzív, világméretekben meghatározónak mutatkozó monopolkapitalizmus átfogó elemzésére. A kapitalizmus törvényszerűségeinek elsődlegesen nemzetgazdasági érvényesülésére és nemzetközileg abból származtatott megjelenésére vonatkozó feltételezéstől azonban ők sem igen tudtak megszabadulni, és a politökonómiai kategóriák elsődlegesen nemzetgazdasági értelmezése is végigkísért munkáikon. Csupán a legutóbbi két évtizedben jelenik meg részben, de nem kizárólag a marxista elmélet talaján, illetve hatását tükrözve egy következetesebb világgazdasági szemlélet – azzal a másik oldalra csúszást jelző leegyszerűsítéssel azonban, hogy együtt jár a nemzetgazdaságok realitásának, valóságos létének tagadásával.

A tőkés piacgazdaság marxi elemzésében a gazdasági egyensúly feltételeinek vizsgálata is helyet kapott, és az egyensúlytalanságok és ellentmondások halmozódásának rendszeresen visszatérő (ciklikus) válságokhoz vezető tendenciája nyert megállapítást. A klasszikusokétól eltérő marxi pénzfelfogás és a ciklus-elmélet bizonyos értelemben a vonatkozó keynesi koncepció előzményének is tekinthető.

Ellentétben a klasszikus közgazdaságtannal, amely még nem számolt a tőke nemzetközi mobilitásával, a marxi elméletben már megjelent a tőkekivitel problémaköre is, és helyet kapott az ún. működő tőke nemzetközi áramlása okainak, indítékainak és következményeinek vizsgálata is.

A marxi politökonómiának elsőrendűen az újratermelődő társadalmi (és részben nemzetközi) egyenlőtlenségek, kizsákmányolási és hatalmi viszonyok vizsgálata állt a középpontjában. A marxi elmélet, mely eleve szakított a cserepartnerek egyenlőségének (és így a nemzetközi munkamegosztásban résztvevő nemzetek szuverenitásának is) a klasszikus feltételezésével. A hatalmi viszonyok vizsgálatához is szempontokat adott -- elsősorban a "gazdaságon kívüli erőszak" és a gazdasági kényszer megkülönböztetésével, valamint a kizsákmányoló és kizsákmányolt közötti interdependencia, kölcsönös függőség aszimmetrikus jellegének megállapításával.

Marx az "értéktörvény" érvényesülését éppúgy, mint annak megsértését egyaránt a tőkés termelés társadalmi viszonyaiban, elsősorban a tulajdonviszonyokban meglevő alapvető egyenlőtlenségek hamis kifejeződésének, a társadalom egyenlőtlen viszonyait dolgok egyenlő vagy egyenlőtlen viszonyaiban való elleplezésének tekintette. A piacra lépő áruk és eladóik csereviszonyukban mutatkozó egyenlőségének vagy egyenlőtlenségének jelensége mögött elsősorban arra a kérdésre keresett választ, hogy egyáltalán kinek van áruja, kinek lehet és milyen áruja, és hogy milyenek a forgalomba kerülő áruk termelésének társadalmi viszonyai. (Ezeknek a kérdéseknek a megválaszolása nemcsak a tőkés nemzetgazdaság csereviszonyainak vonatkozásában indokolt, hanem a nemzetközi kereskedelem tőkés viszonyaira vonatkozóan is.)

Értelemszerűen a nemzetközi csere egyenlőtlenségének éppúgy, mint – még ha feltételeznénk is – formális egyenlőségének problémájához eszerint szervesen hozzátartozik az a kérdés: kinek (az országok mely csoportjának és azokon belül mely osztályoknak, rétegeknek) vannak tulajdonában (másokat kizáró monopóliumában) az árutermelés eszközei és lehetőségei; ebből következően milyen áruk termelésére képesek, illetve kényszerülnek a világkereskedelem egyes résztvevői; és milyen viszonyok között folyik az áruk termelése. Amennyiben a marxi értelmezésben a tulajdon mint másokat kizáró monopólium a tőkés gazdaság egészének alappillére, úgy még a legtökéletesebb szabadversenyes tőkés piac és a nemzetközi tőkés gazdaság sem lehet meg e monopólium nélkül. Az ugyanis magában az árutermelés tőkés feltételeiben rejlik benne -- akár úgy, mint általában a termelési eszközöktől megfosztott munkásokkal szemben a tőke, az elidegenített termelési eszközök fölötti monopólium, akár pedig úgy, mint nemzetközileg a nemzeti fejlődéshez szükséges erőforrásoknak vagy az újratermelés bizonyos láncszemeinek, illetve a kutatási és fejlesztési kapacitásoknak más országok vagy valamely ország-csoport által kézben tartott monopóliuma.

A munka-értékelmélet marxi továbbfejlesztése, ti. „dinamizálása” (az „újratermeléshez” szükséges munkamennyiség tételezése) révén és az egyéni ráfordításokkal szemben az átlagos ráfordítás („társadalmilag szükséges munkamennyiség”) kritériumával, ugyanakkor annak tautologikussá tételével társult. Társadalmilag szükségesnek ugyanis csak az számít, amit a társadalom annak fogad el, vagyis ami ténylegesen értékesítésre kerül a piacon. Ez pedig a már létező árak és vásárlóerő, vagyis jövedelmek függvénye. Ily módon az árképződést és a jövedelmeket meghatározó elmélet már eleve létező árakat és jövedelmeket tételez fel (hacsak nem biztosított a mindenkori tökéletes egyensúly). A korábbi munka-értékelmélettel szemben így voltaképp elvész annak az a kétségtelen előnye, hogy nem a már létezőnek feltételezett árakon keresztül, hanem egy másik mértékegységben, munkaidőben fejezhető ki a számításba veendő munkaráfordítás.

A munka-értékelmélet Marx politikai gazdaságtanában egyszersmind a kizsákmányolás koncepciójának az alapja is. A termelésben kifejtett munka és a munkás által eladott

munkaerő, vagyis munkaképesség megkülönböztetésével Marx meg tudja oldani az értéktöbblet (vagyis a profitforrás) keletkezésének és gazdaságon kívüli erőszak nélkül történő, piaci kisajátításának titkát. Ugyanakkor azonban az új értéket teremtő munkát leszűkíti az anyagi termelésben kifejtett fizikai munkára. Ez azt jelenti, hogy társadalmilag új érték képződhet a társadalmilag káros termékek (pl. fegyverek, kábítószerek) anyagi termelésében is, másfelől viszont nem minősül produktív, értéktermelő munkának sem a termelés irányítását végző vállalkozónak, illetve menedzsernek, sem pedig a Marx által legfőbb termelőerőnek tekintett emberi munkaerő, fizikai és szellemi munkaképesség újratermelésében szerepet játszó szülő, tanító, orvos, stb. munkája. Ez igencsak ellentmond annak a marxi felfogásnak is, amely az újratermelés komplex társadalmi folyamataként értelmezi a gazdaság működését (beleértve az elosztás és a produktív fogyasztás láncszemeit is).

Az "értéktörvény" mint az áruvilág hamis egyenlőségének elve Marx szerint olyan hosszú távú tendenciaként megvalósuló törvényszerűség, amely éppen megsértésein keresztül jut érvényre, az értéktörvény követelményétől való pillanatnyi eltérések egymás hatását kioltó sorozatában. Másfelől, tökéletes érvényre jutásának pillanatában vagy inkább végső eredményében is csupán a társadalmilag szükséges (átlagos) munkamennyiségek cseréjének egyenlőségét jelentheti, amely mögött a ténylegesen kifejtett egyéni munkák egyenlőtlensége húzódik. Vagyis még az árutermelők cserében megnyilvánuló egyenlősége is tényleges egyenlőtlenségüket rejti magában, sőt egyenlőtlenségük fokozódása, differenciálódásuk épp a cserében mutatkozó egyenlőségükből, magából az értéktörvény érvényesüléséből (és nem csupán annak megsértéséből) következik.

A különböző termelékenységű nemzeti munkák nem egyenlő mennyiségének cseréje az áruk nemzetközi piacán éppúgy tekinthető

- a világpiaci egyenértékű csere immanens egyenlőtlenségének és így a marxi értéktörvény világgazdasági érvényesülése feltételének, illetve megnyilvánulásának, mint
- a nemzetgazdaságok szempontjából értelmezett nem egyenértékű csere (Marx által is említett) esetének.

Ami az előbbi értelmezést illeti, nyilvánvaló, hogy a világpiaci csere egyenértékűségének normája egy világgazdasági rendszer szempontjából nem lehet más, mint az áruk újratermeléséhez világméretekben számított, "világ-társadalmilag" szükséges munkamennyiség, vagyis a "világérték" (az ebben az értelemben vett "nemzetközi érték"). Ennek a normának a kizárólagossága azonban feltételezi a megvalósult világegységet, a teljes integrálódást, a tőke és munka valóságos nemzetköziségét, azonos világpiacát.

A termelékenység eltérő színvonala mellett az "egyetemleges emberi munka" társadalmilag (vagyis világméretekben értelmezett és átlagolt) szükséges mennyisége szerint végbemenő árucsere eleve különböző egyéni (nemzeti) munkamennyiségek cseréjét foglalja magában (mint ahogy a nemzetgazdaságon belül is csupán az átlagos termelékenységű egyéni munka minősül társadalminak). A "társadalmilag" átlagosnál, ez esetben a világgazdasági átlagnál alacsonyabb termelékenységű munka nem realizálódhat teljes egészében társadalmilag szükséges munkaként, vagyis egy egysége kevesebbet ér az utóbbi egy egységénél, míg az átlagosnál magasabb termelékenységű munka éppen fordítva: egynél több egységnyi "társadalmi" munkának felel meg és így realizálása esetén "extraprofit" forrása.

A gyakorlati gazdaságpolitika számára levonható következtetés, illetve tanulság – voltaképp mindkét értelmezés esetében – egyértelmű. Nem elegendő csupán az exportszektorok termelékenységi színvonalának – a világpiaci versenyképesség javítását célzó – növelésére törekedni, és különösen nem célszerű ezt tartósan más ágazatok, illetve szektorok rovására tenni, mivel a nemzeti munkák társadalmi, vagyis a nemzetgazdaság egészére vonatkoztatott termelékenységének színvonala a csereviszonyok alakulásának egyik meghatározó tényezője. E színvonal emelése, vagyis a gazdaság korszerű technikával való általános ellátottsága, a munkaerő képzettsége és a társadalmi munkakultúra terén is a fejlettebb országokhoz való felzárkózás feltételezi a gazdaság egészét szolgáló saját tudományos és technológiai fejlesztés, képzés és kutatás nélkülözhetetlen erőfeszítésein kívül a másutt elért eredmények átvételét. Ezért csakis a gazdaság (és társadalom) nyitottságát, a nemzetközi tőke-, technológia- és információáramlás szabadságát biztosító, a nemzetközi tudományos és oktatási együttműködést elősegítő gazdaságpolitika a célravezető.

A nemzetközi csere rejtett egyenlőtlenségének a tőkék egyenlőségét (az "azonos tőkére azonos profit" elvét, vagyis a profitráták nemzetközi kiegyenlítődését) magában hordozó változata a világpiaci áraknak a -- marxi elmélet értelmében vett -- "nemzetközi termelési árakhoz" való igazodásában jelenhet meg a nemzetközi tőkeáramlás körülményei között. Érvényesülésének feltételezése a gyakorlati gazdaságpolitika szempontjából ugyancsak bizonyos tanulsággal szolgál (még ha a világpiaci árképződésnek a szóban forgó tendenciája, főként pedig az abból fakadó "nemzeti" veszteségek vagy nyereségek aligha bizonyíthatóak, illetve mérhetőek is). Nevezetesen azzal a tanulsággal, hogy a kevésbé fejlett országok szempontjából vagy korlátozni célszerű a nemzetközi tőkeáramlást, amiből persze számukra sokkal több hátrány következne, mint előny, vagy pedig és reálisan nézve kívánatos elkerülni az alacsonyabb technikai, illetve „szerves összetételű” tőkével működő (munka-intenzív, pontosabban munka-extenzív) ágazatokra való szakosodást.

Amennyiben persze a marxi értéktörvény "normális" érvényesülésének nemzetközileg is – miként nemzetgazdaságon belül – egyik feltétele a munkaerő szabad áramlása, annyiban e termelési tényező nemzetközi mobilitásának korlátjai, vagyis egy világmértékben kialakuló integrált munkaerő-piac hiánya ugyancsak oka lehet a nemzetközi csere tartós, illetve rendszeres egyenlőtlenségének. Szabad munkaerő-áramlás hiányában ugyanis a különféle ágazatok között, sőt, az azonos ágazaton belül is meglévő bérkülönbségek eltűnése, illetve csökkenése sem mehet végbe akadálytalanul vagy egyáltalán, és ezért a marxi értelemben vett "értéktöbbletráták" nemzetközi kiegyenlítődésére sem kerülhet sor.

A marxi elmélet szerint az "értéktörvény" érvényesülése tehát az árutermelők fokozódó differenciálódásához, a kapitalizmus adott viszonyai között a tőkék koncentrálódásához és centralizációjához vezet. Ennek végső soron monopóliumok képződése, a szabadversenynek monopolista versennyel való felváltása és monopolárak megjelenése a következménye. Így a monopóliumok képződése a marxi felfogás szerint – ellentétben a klasszikus és neoklasszikus felfogással – nem a szabadpiac működési törvényeinek megsértéséből, hanem érvényesüléséből következik.

A prekapitalista társadalmakra jellemző "gazdaságon kívüli erőszakkal" szemben a tőkés rendszer characteristica specifica-jának Marx a gazdasági kényszer érvényesülését (a termelési eszközöktől megfosztott munkás munkaereje áruba bocsátásának kényszerét) tekintette, amiből értelemszerűen a világgazdaság tőkés rendszerében is a gazdasági kényszernek, nem pedig a gazdaságon kívüli, nyílt erőszaknak az érvényesülése következik. Másfelől viszont az államot és annak intézmény-rendszerét mint az

osztályuralom fenntartásához nélkülözhetetlen erőszak-szervezetet határozta meg, a polgári demokráciát pedig a burzsoázia kifinomult eszközökkel működtetett diktatúrájának tekintette. A gazdasági kényszer rendszerének megszüntetésében a "bábaként" közreműködő nyílt erőszak szerepét, az "eredeti tőkefelhalmozás" kegyetlen módszerekkel végrehajtott folyamatának, a termelők termelési eszközeiktől való erőszakos megfosztásának történelmi funkcióját hangsúlyozta, de egyszersmind a rendszer majdani átalakításában, a gazdasági kényszer megszüntetésében, a "kisajátítók kisajátításában" is a nyílt, forradalmi erőszak szükségességét. Ebből nemcsak az államhatalom megragadásának és ellentétes osztálytartalmú felhasználásának (a "proletárdiktatúrának") a koncepciója következett, hanem a világrendszer forradalmi úton való átalakításának, a világforradalomnak a feltételezése is.

Az elemzés és cselekvés "nemzeti" szintjén még logikusnak tűnhetett az ugyanazzal a tőkésosztállyal szemben aszimmetrikus függőviszonyban lévő és egyaránt az által kizsákmányolt proletártömegek forradalmának az államhatalmat megragadó történelmi tettére vonatkozó tétel. (Legfeljebb az állam ezt követő szerepére vonatkozóan támadhattak kétségek mind a függőviszony és kizsákmányolás megszűnésének tételezése, mind pedig az "állam elhalásának" marxi tétele szempontjából véve is.) A proletárok "világforradalmának" koncepciója azonban már nemcsak a világállam, vagyis egy világszinten megragadható hatalom hiányának tényével került ellentmondásba, hanem a nemzetközi csere egyenlőtlenségéből hasznot húzó "burzsoá nemzetek" és az általuk kizsákmányolt "proletárnemzetek" közötti egyenlőtlen viszonyra, egyes fejlett országok munkásainak a nemzetközi kizsákmányolás profitjaiból való részesedésére vonatkozó, nem kevésbé marxi tételekkel is. (Nem is szólva arról az ellentmondásról, amely abban mutatkozik meg, hogy a világtársadalomnak egy világforradalomban – az előbbiek alapján – leginkább érdekeltnek feltételezhető része, vagyis az elmaradott országok tömegei a nem gazdasági erő szempontjából is csak egy gyengébb hatalmi eszközt, saját országuk erőtlenebb államhatalmát szerezhetik meg, míg a világforradalom által leginkább veszélyeztetett osztályok, illetve országok a minden szempontból erősebb államok birtokosai.)

Ezeket a logikai ellentmondásokat, amelyek részben a kapitalizmus elemzési szintjével, részben pedig e társadalomban a gazdasági és a nem gazdasági kényszer szerepével, illetve átalakításában a reformok vagy a forradalmi változások lehetőségével kapcsolatos következetlenségekre vezethetők vissza, a marxi elmélet későbbi képviselői és továbbfejlesztői sem oldották fel. Ehelyett inkább csak az említett ellentmondások egyik vagy másik oldalát helyezték előtérbe, így pl. a világrendszer integrálódási folyamatát és a kapitalizmus előrehaladó nemzetköziesedése nyomán egy monolit hatalom, egy világméretű erőszak-szervezet kialakulásának tendenciáját (mint Kautsky "ultraimperializmus" koncepciójában) vagy a tőke monopolizálódását, a nemzetközi proletarizálódást és ezzel a gazdasági kényszer általánossá válását, valamint a tőkefelhalmozás világszinten való kiteljesedésével az újratermelési zavarok elmélyülését, a rendszer belső összeomlásához vezető tendenciát (mint Rosa Luxemburg felfogásában). A tőke és a tőkésállamok nemzetközi expanziója nyomán világméretekben kibontakozó rendszernek, az ún. "imperializmusnak" az értelmezésében is hol a katonai hódítások, területszerző és -újraelosztó akciók, az agresszív politika megnyilvánulásai kaptak

nagyobb hangsúlyt, hol a rendszer vezető hatalmainak monopoltőkés jellege, illetve a finánctőke uralma és a monopoltőke nemzetközi tevékenysége.

A marxi politikai gazdaságtan – mint ismeretes és az eddigiekből is kitűnt – főként a gazdaság mint makró-rendszer adott (tőkés) rendjében gyökeredző és újratermelődő egyensúlytalanságok és társadalmi, illetve nemzetközi egyenlőtlenségek feltárására vállalkozott. Inkább a gazdasági folyamatok társadalmi hátterének és következményeinek, az adott ország strukturálisan egyenlőtlen társadalmi viszonyaival, illetve a nemzetek, országok közötti aszimmetrikus függő viszonyokkal való összefüggéseinek a megvilágítására alkalmazható, és ehhez nyújthat -- megfelelő körültekintéssel és kritikailag felhasználható -- szempontokat, eszközöket és módszereket. Ezzel szemben a piacgazdaság mindennapi gyakorlata, az üzletpolitika és a gazdasági cselekvés konkrét problémáinak megoldása számára már sokkal kevésbé ad közvetlenül alkalmazható ismereteket és eszközöket. A "társadalomépítés", egy igazságosabb és egyenlőbb társadalom, illetve világrend megteremtését szolgáló gyakorlat "receptje" vonatkozásában pedig egyenesen félrevezetőnek bizonyult.

Ez nemcsak (bár nagymértékben) az eredeti marxi elmélet későbbi, épp a gyakorlattal összefüggő eltorzulásának, Lenin és mások által végzett "korrekcióinak" és "továbbfejlesztésének", főként pedig a sztálini, illetve sztálinista manipulációknak, dogmatikus apológiáknak a következménye. Szerepe volt benne egyrészt annak az ellentmondásnak is, amely Marx mint teoretikus és Marx mint politikus "kettős lényéből" fakadt. Ebből következett ugyanis, hogy egy természeténél fogva absztrakción alapuló elmélet a politikai cselekvés közvetlen irányítására alkalmazandó eszközként is megfogalmazódott (pl. a Kommunista Kiáltványban). Másrészt nyilvánvalóan összefüggött a magában a marxi elméletben -- legalábbis annak végkövetkeztetéseiben -- eredetileg is fellelhető bizonyos egyoldalúsággal. Ez utóbbi fejeződött ki abban, hogy -- noha éppen Marx világította meg a gazdasági folyamatok, a piacgazdaság, az áru és a munka kettős jellegét és ezek két oldalának egymást feltételező és tagadó összetartozását -- az áru, a pénz és a tőke fétise ellen érvelve végül is egy csak naturáliákban, kizárólag a használati értékek szerint gazdálkodó, áru, pénz és tőke nélkül működő, a piaci mechanizmust teljesen kiiktató, vagyis értelemszerűen és szükségképpen központi elosztást megvalósító gazdasági rendszer vízióját vázolta fel. Hasonlóképpen annak ellenére, hogy a prekapitalista társadalmakra jellemző nyílt, gazdaságon kívüli erőszakkal szemben a kapitalizmusban érvényesülő gazdasági kényszert hangsúlyozta, sőt a jövő ideális társadalmát és piac nélküli gazdaságát az állam elhalásával együtt, vagyis az erőszak szervezete nélkül képzelte el, az oda vezető társadalmi cselekvés lényeges eszközeként és módjaként mégis a gazdaságon kívüli nyílt erőszakot, a hatalom forradalmi megragadását és proletárdiktatúraként állami formában való alkalmazását jelölte meg -- a gazdasági kényszer oldódása, fokozatos csökkenése vagy a munkavégzés vonatkozásában általánossá válása, illetve a gazdasági erőszak ellentétes irányban való alkalmazása, "ellensúlyozó erők" szerveződése helyett. Ebből a reformizmusnak az elutasítása következett mind a kapitalizmus "nemzeti" rendszerének, mind pedig a világrendszernek a demokratikus átalakítását, átalakíthatóságát illetően.

Végső soron azt lehetne mondani, hogy Marx ahhoz az orvoshoz hasonlítható, aki bár kiválóan diagnosztizálja a kórt, és a kórokozó működésének és végső soron halálhoz

vezető hatásának pontos leírását adja, de mégis rosszul ítéli meg a betegség kimenetelét, minthogy megfeledkezik az élő szervezet ellenállásáról, ez utóbbiban kitermelődő „ellensúlyozó erőkről". Márpedig épp az ilyen társadalmi „ellensúlyozó erők" azok, amelyek megváltoztatták a 19. századi kapitalizmus arculatát (legalábbis a fejlett országokban).

5. A kapitalizmus alternatívája: a világszinten megreformált tőkés piacgazdaság és jóléti rendszer

A világgazdaság mai rendszere nemcsak abban különbözik a jól kifejlett tőkés piacgazdaságok nemzeti rendszereitől, hogy a (különben is csak többé-kevésbé liberalizált) áru-, szolgáltatás- és tőkeáramlást, illetve ezek (csak többé-kevésbé integrált) világpiacát nem egészíti ki a munkaerő szabad áramlása és integrált világpiaca. Ezen felül abban is, hogy a mindjobban globalizálódó gazdasági folyamatok és viszonyok rendszere nélkülözi az annak megfelelő és azokat szabályozni és ellenőrizni vagy legalábbis hatékonyan befolyásolni és kedvezőtlen hatásait ellensúlyozni képes intézményi rendet. A nemzetközi gazdasági rendnek sem a második világháború után létrehozott intézményei, sem azok későbbi kiegészülései vagy módosulásai nem felelnek igazán meg egy globális világgazdaság követelményeinek – már csak az állami képviseletek elvére épülésük és az államok szuverenitásának tiszteletben tartását előíró alapításuk, illetve megbízatásuk miatt sem.

A globalizációs folyamatok felgyorsulása a legutóbbi évtizedekben mindinkább nyilvánvalóvá tette a világgazdaság és annak intézményi rendszere közötti meg nem felelést. Eközben a tornyosuló és egyre akutabb világproblémák (mint amilyen a Föld ökológiai egyensúlyának, a nagyarányú szegénységnek, munkanélküliségnek, marginalizálódásnak, a népesedésnek és élelmezésnek, a nemzetközi eladósodásnak és általában a szélesedő nemzetközi fejlődés-szakadéknak a kérdése, vagyis általában a világfejlődés fenntarthatóságát érintő, illetve megkérdőjelező gondok) megoldása globális hatáskörrel bíró és a világtársadalom egészének arányos és demokratikus képviseletére épülő intézményeket kívánna. Továbbá egyfajta globális kormányzást is – az egyenlőtlen helyzetű és tárgyalási pozíciójú, eltérő érdekekkel bíró "nemzeti" kormányzatok elégtelen és gyakran visszafordítható eredményeket hozó egyezkedései helyett.

Amíg a fejlett országokban a II. Világháború befejezését követően gyakorlatilag mindenütt kialakult egyfajta „szociális piacgazdaság", vagyis a piacgazdaságnak egy hatékony szociális politikával, jóléti állammal való kiegészülése, amely „szociális védőhálót" teremtett, munkanélküli segélyezést vezetett be, fejlesztette a közegészségügyi és közoktatási hálózatot, a közületi szektor szolgáltatásait, és progresszív adórendszerrel biztosítja a szegényebb rétegek, illetve térségek javára történő jövedelem-újraelosztást, stb., addig mindez a világgazdaság, illetve világtársadalom szintjén még távolról sem fejlődött ki.

Ugyanakkor a globalizációs folyamat felgyorsulása nemcsak bizonyos korábbi és többnyire más eredetű problémák globalizálódását és egyszersmind újabb veszélyek, illetve

"kihívások" globális szinten való megjelenését vonja maga után, hanem - szerencsére - Földünk és a világtársadalom egészének állapotára és problémáira vonatkozó ismeretek mind szélesebb körökben való terjedését és a "globális problémák" fokozott felismerését és tudatosodását.

A Föld ökológiai egyensúlya megbomlásának, a természeti környezet súlyos pusztításának és szennyezésének, a kontinenseket sújtó természeti katasztrófáknak, éghajlatváltozásoknak, a földrészeken át gyorsan terjedő járványos betegségeknek és nem utolsósorban a globalizálódó terrorizmusnak a körülményei között az egyes nemzetek és az emberiség fejlődésének már nemcsak a továbbvitele, hanem a "fenntarthatósága" is nyilvánvalóan megköveteli a természeti környezethez való viszony globális rendezését éppúgy, mint a "nemzetközi fejlődési szakadék" felszámolását. Más szóval, elengedhetetlenül szükségessé teszi a globalizációs folyamat bizonyos, múltból örökölt körülményeinek a megváltoztatását és a globálissá vált problémák megoldását. (Az ökológiai egyensúly helyreállítása, a természeti környezet megóvása egyszerűen lehetetlen mindaddig, amíg létezik, sőt mélyül, az a hatalmas fejlődési szakadék, amelynek egyik oldalán a gazdag és mások számára már követhetetlen fejlődés-utat képviselő országok kis csoportja áll, a másik oldalán pedig a gazdaságilag elmaradott, az előbbiek fejlődési modelljét utánzó és a környezet védelmére szegénysége folytán képtelen, illetve a felzárkózási kísérlet miatt nem is törekvő országok nagy tömege található.)

Ezért úgy tűnik, hogy a világtársadalom számára sorsdöntő kérdéssé vált az, hogy a hidegháború elmúltával kibontakozó új világrend

- továbbra is kizárja-e a tudományos, technikai, gazdasági és politikai fejlődés folyamatából és eredményeinek élvezetéből a világ népességének túlnyomó többségét, vagy pedig reformok és kompromisszumok révén biztosítja majd az erőforrások és jövedelmek rendszeres és megfelelő (nem a segélyezés mesterséges eszközével, hanem adóztatással és beruházási ösztönzőkkel való) nemzetközi újraelosztását, a fejlődés egyenlő lehetőségét és egyfajta, a fejlett országokéhoz hasonló, világméretű jóléti rendszer kialakulását;
- a gazdasági és katonai hatalom (mindinkább kétes biztonságot élvező és biztosító) centrumának uralmára, világszerte közvetlenül vagy közvetve (a nemzetközi szervezeteken keresztül) érvényesített befolyására épül-e, vagy pedig a világtársadalom egészének (ma még nem létező) demokratikus képviseletére, a világ valamennyi polgárának saját érdekei kifejezésében, képviseltetésében és az őt is érintő ügyekre vonatkozó döntéshozatalban való részvételi lehetőségének biztosítására;
- megőrzi-e a második világháború után kialakított és azóta csak részben módosult nemzetközi gazdasági rendnek az állami képviselet elvére és egyes államok vétójogára (vagy súlyozott szavazati erejére) épült intézményeit és sok tekintetben elavult szabályait, vagy pedig biztosítja a világ civil társadalma országhatárokat keresztező önszerveződésének és szervezetei valóságos globális intézményekben való arányos képviseletének kifejlődését;

- az "emberi jogokra" hivatkozva továbbra is csupán az "állampolgári" és "személyiségi jogok" tiszteletben tartását követeli-e meg a nyugati civilizáció értelmezésének megfelelően, vagy pedig biztosítja a valóságos emberi jogok, vagyis az emberi társadalom minden tagját nemzeti, etnikai, vallási, állampolgári és egyéb hovatartozásától függetlenül megillető jogok tiszteletben tartását (vagyis pl. nemcsak a kivándorlás, hanem a bevándorlás és munkavállalás jogát is);
- fenntartja-e (a fejlett piacgazdaságoktól eltérően) a világgazdaság széttagolt, dezintegrált munkaerő-piacát, a munkaerő mobilitásának korlátjait és ezáltal a nemzeti bérszínvonalakban fennálló hatalmas különbségeket, vagy pedig megteremti (a szabad munkaerő-áramlások és nem utolsósorban a távfoglalkoztatás terjedése révén) a munkaerő integrált világpiacát, az azonos munkaerő-kategóriák bérszínvonalának kiegyenlítődését;
- a nacionalista önelégültség, a vallási fanatizmus, az önhitség és morális képmutatás, a kettős normák alkalmazása, a különállás, kirekesztés és a mással, idegennel való szembenállás, gyanakvás szellemét erősíti-e, vagy pedig a megértés és tolerancia szellemét, az emberi kultúra és civilizáció (éppen sokféleségéből adódó) egyetemlegességét;
- biztosítja-e a Természet és az annak részét képező emberi faj közötti viszony alapvető megváltozását, a Föld egész társadalmának a természeti környezet megóvására és az ökológiai egyensúly helyreállítására tett hathatós erőfeszítéseit és az azokhoz szükséges törvényhozási, kormányzási és ellenőrzési, valamint szankcionáló intézményeket;
- vagyis és összefoglalva, elvezet-e egy az egész emberiség és jövő generációi érdekeit szolgáló globális kormányzás (a manapság sokat emlegetett "global governance") létrejöttéhez.

Egy új, demokratikus és egyenlőbb esélyeket biztosító világrend kifejlesztése végső soron tehát az emberiség fennmaradásának kérdése. A dilemma azonban az, hogy miként, milyen úton és elvek alapján lehetséges az.

Különféle ideológiai koncepciók helyett talán helyesebb és időszerűbb, legalábbis egyelőre, azon az úton keresni az alternatívát, amely a már fejlett tőkés országok példája nyomán fokozatos megvalósíthatóságot ígérhet. Jóllehet ez a példa távolról sem jelenti az ideálist, hiszen a fejlett országok egyikében sem tekinthető a fennálló rendszer valóban demokratikusnak és egyenlőtlenségektől, valamint gazdasági egyensúlytalanságoktól mentesnek, mégis az anomáliák kezelésére kialakult módszereik és a gazdaság menedzselése, valamint a szociális jólét és a demokratizálódás, a civil társadalom öntevékenysége terén elért eredményeik tanulságosak és követendők lehetnek.

E fejlett országokban olyan vegyes piacgazdaság fejlődött ki a plurális demokrácia és a jóléti állam kíséretében, amelyben

(a) nemcsak a termékeknek és szolgáltatásoknak, hanem a tőkének és a munkának is integrált belső piaca jött létre,

(b) progresszív adóztatással jövedelem-újraelosztás történik a szegényebb rétegek javára, és ezáltal, valamint

(c) állami beruházások révén is, valamint a magánberuházások megfelelő irányú ösztönzésével (az EU-n belül kohéziós alapokkal) segítik az elmaradottabb régiók felzárkózását,

(d) létezik egy közületi szektor is, amely fontos szerepet tölt be a jóléti rendszerben és fejlesztésben,

(e) a jóléti állam tevékenysége folytán „szociális védőháló" képződött, és

(f) a piacgazdaság ily módon „szociális" piacgazdasággá alakult,

(g) az intézményi és jogi rend ehhez igazodva fejlődött,

(h) a társadalmi munkamegosztás nemcsak az anyagi javak termelésére, illetve a gazdasági tevékenységek változataira szorítkozik,

(i) az állampolgári jogok biztosítottak,

(j) kialakult egy plurális (többpárt-rendszerű) képviseleti demokrácia,

(k) a civil társadalom önszerveződése nem ütközik akadályokba, és annak szerepe van a politikában is, vagyis

(l) kialakultak azok az „ellensúlyozó erők", amelyek a piacgazdaság nem kívánatos társadalmi hatásait képesek kivédeni vagy mérsékelni, és amelyek a kapitalizmus egy lényegesen megreformált változatát eredményezték.